

LABÁDI GERGELY

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR
SCHILLER-FORDÍTÁSA

(Über die naive und sentimentalische Dichtung)

A kolozsvári Unitárius Kollégiumnak jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában őrzött anyagai között MsU 1278 számú jelzet alatt található egy többségében Bölöni Farkas Sándor fordításait tartalmazó kéziratgyűjtemény. A kolligátum 71 recto és 104 verso lapjai között található *A Naiv és Sentimentális Költeményről* című Schiller-fordítás. A könyvtár unitárius kézíratait feldolgozó katalógus ezt a munkát nem tünteti föl, helyén az előző (60r–70v), cím- és forrásmegjelölés nélküli, az irodalmi műfajokról szóló tanulmány áll.¹

A KÖTETRŐL

A kötetet feltehetőleg maga Bölöni Farkas Sándor állította össze utólag különböző kézírataiból, félbőr kötésű, mérete 265×220 mm. A kötés miatt, az oldalak belső betűi, szavai gyakran nem olvashatóak. A következő kéziratok találhatóak benne:

1. *Pauline*, munkapéldány javításokkal (1r–29v);
2. Cervantes: *Le curieux extravagant*, tisztázat (32r–46v);
3. [J. G. Eichhorn:] *A Francia Poézis Történetei*, munkapéldány Döbrentei javításaival (48r–55v);
4. Kant: *A' Paedagogikáról*, a lapok között egy kisebb méretű (200×134 mm) papírdarab, rajta a Döbrentei írta Boileau-bevezető két részlete,² (56r–59v);
5. [Szerző és cím nélkül] További részletek a francia irodalomról Eichhorn fenti művéből: *Meseírók*, *Idyllium*, *Tanítóköltemény*, *Satyra*, *Episztóla*, *Elegia*, *Heroide*, *Lyrika Poézis* (Óda, Hymnus, Enek), *Epósz* fejezetek Döbrentei javításaival (60r–70v);
6. [F. Schiller:] *A Naiv és Sentimentális költeményről*, a fordítás két csomóra készült, az első a 71r–92v, a papírméret 250×200 mm, 3 centis külső margóval, a másik csomó a 93r–104v, a papír mérete 240×200 mm, 1,5 centis külső margóval, egy kéz írása, barna, néhol kifakult tintával (71r–104v);
7. *Vélekedések a' Gyermekek-Nevelésről*, munkapéldány Döbrentei Gábor javításaival (105r–136v);
8. [Szerző és cím nélkül:] *Német írók művei*, rövid felsorolás (137r–138v);

9. [J. G. Eichhorn:] *A' Német Poézis Története*, az egyes korszakok általános áttekintése, töredékes, nem sorrendben bekötvé, valamint néhány műfaj német történetének bemutatása³ Döbrentei Gábor javításaival (139r–155v), közben német írók és költők rövid jellemzése (144r-v);

10. [F. Schiller:] *Don Carlos*, francia fordítás (156r–239v), közben angol, francia, német híres emberek 1–1 latin mondattal jellemezve (168r–179v);

11. [M. de Staël:] *Corinna*, munkapéldány javításokkal, töredékes, sok üres lap (240r–396v).

A katalógus 1820 és 1842 közé teszi a fordítások keletkezését – feltehetően Jakab Elek klasszikus Bölöni-tanulmányának hatására⁴ –, jóllehet számos jel utal arra, hogy nagy részük 1820 előtti. Bizonyosan az *Erdélyi Muzéum* (1814–1818) fennállása alatt készültek a 3., 5. és 9. pont alatt jelzett Eichhorn-átültetések. Erről a munkáról számol be ugyanis Döbrentei 1815. november 10-i levelében Kazinczynak.⁵ A misszilisből kiderül, hogy az *Erdélyi Muzéum* szerkesztője adta oda Bölöninek „a' Német Poézis, a' francia poézis és Próza történet”-ét fordítani; továbbá, hogy a levél keletkezésének időpontjában a két elsőbb kézen van, és Döbrentei már át is nézte őket. A javításokat tartalmazzák a kéziratok. A francia próza története Döbrentei neve alatt jelent meg az *Erdélyi Muzéumban*,⁶ a német poézis története pedig meg akarta jelentetni.⁷

Bölöni azonban nemcsak fordításokkal segítette a folyóirat munkáját – Csetri Lajos neki tulajdonítja még a *Muzéum* IX. kötetében található *A német dráma története* fordítását⁸ –, hanem mások munkáinak tisztázásával is. Erről tanúskodik például a kötet 4. számmal jelölt kézirata. Kantnak *A' Paedagogikáról* című munkáját Kis Sámuel mezőcsávási református lelkész fordította le, Döbrentei ki is akarta adni.⁹ A szerkesztő szavait tehát e másolat is alátámasztja. Szintén az *Erdélyi Muzéum* részére készült a *Vélekedések a' Gyermekek-Neveléséről* című töredékben fennmaradt másolat, melyet Döbrentei is átnézett, kijavított.

A kötet végén található *Corinne*-töredék – Jakab Elek tanúsága szerint – 1819–1821 között készült, ma ismert első említése 1821-ből való,¹⁰ de ezt a munkát is bizonyonnyal befejezte 1823-ra, ekkor ugyanis már a nyomtatásra szánt tisztázat kézen van.¹¹

A KÉZIRATRÓL

Keletkezési ideje

A kéziratok keletkezési idejének meghatározása egyúttal lehetőséget kínál, hogy meghatározzuk *A Naiv és Sentimentális Költeményről* című fordítás keletkezésének lehetséges időpontját is. A következő érvek alapján az 1810-es évek második felét jelölhetjük ki:

A kéziratos kötet nagy része, valamint a tanulmány közvetlen környezetében található fordítások ekkor keletkeztek.

A kötet több szövegébe belejavított Döbrentei, aki csupán az *Erdélyi Muzéum* szerkesztése idején foglalkoz(hat)ott az érintett művekkel, Erdélyt pedig 1820. november 9-én elhagyta (1818–1820 között egyre rövidülnek kolozsvári tartózkodásai), így a Kolozsvárt töltött időszakra jellemző szoros munkakapcsolatot jelentő „életközösség”, alkotó társaskör (*cénacle*) megszűnt.¹²

Két nem közvetlen érvet is figyelembe lehet venni (mint terminus post quem). Az 1810-es évek irodalmi gondolkodását alapvetően befolyásolta Schiller érintett műve, számos forrás tanúskodik termékeny áthasonításáról, míg a megelőző évtizedben, jóllehet ismerete bizonyítható, nem meghatározó hatású. A másik érv, hogy 1810 után Magyarországon is könnyebben lehetett hozzájutni a tanulmányhoz, mint korábban. Ekkor jelent meg ugyanis Anton Dollnál Bécsben Schiller összes műve 18 kötetben.¹³ Ez a kiadás az általam használt magyarországi és erdélyi könyvtárakban gyakran több példányban is megvolt, Bölöninek is ez a kiadás volt meg,¹⁴ míg a korábbi kiadások csak elvétve kerültek, bukkantak föl.

Lehetséges fordítói

A fordító személyének meghatározásakor csak látszólag van egyszerű dolgunk. Tény, hogy a szöveg Bölöni kézírásában maradt fenn. Ez azonban nem bizonyítja egyértelműen, hogy ő is készítette, hiszen a kötetben található pedagógiai írások sem az ő művei. Tovább növeli a kételyt, hogy a fordítás elvileg már amiatt sem maradhatott volna titok – amennyiben Bölöni készíti –, mert ismert volt Schiller iránti rajongása,¹⁵ maguk a kortársak (Kölcsey mellett) benne is egy „magyar Schiller”-t láttak kifejlődni. Mégsem maradt fenn semmilyen utalás a fordítás meglétééről.

Ha a kézirat valóban az 1810-es években készült, akkor az *Erdélyi Muzéum* köréből Bölöni mellett más is szóba jöhet mint lehetséges fordító. Elsőként maga Döbrentei, kinek az 1810-es években kelt leveleiben szembevetődő az *Über naive und sentimentalische Dichtung* hatása: „A’ könnyű vagy nehéz írás az Író lelke karakterétől függ.” – válaszolja egy Kazinczy által felvetett problémára – „Schiller nem tudott oly könnyen könnyül [!] írni, mint nehezet, a’ hol Hochsinn van, Göthe, naiv, csupa természet. Boldog a’ ki mind a’ kettőt elérheti, de az ritka.”¹⁶ Egy évvel később Berzsenyi jellemzésében szintén a tanulmány nyomai láthatók: „Berzsenyi Menschenscheu? Az a’ szomorú sor-sok van a’ sentimental is Poétáknak, hogy a’ mig mások elragadtatnak munkájik tüzetől, ők magok passive vagynak, Az ő fainan font pdervusaikra [!] nágy vigyázat kell. — Ugy volt Schiller, úgy többek.”¹⁷ De még három évvel később is, két tanítványa, Kelemen és Bölöni Farkas bemutatásakor ismét a naiv és szentimentális tipológiájához nyúl: „Bölöni Schilleri heves, indulatos, mérész makacssággal az Ideálokig veszélyezve verekedő tűz; a’ gyermek Kelemen csendes, szelíden hevülni látszó, ’s még is magas, még is melegítő Göthei lélek.”¹⁸

Azonban a kézirat elég nagy terjedelmű és jelentőségű ahhoz, semhogy Döbrentei legalább egy utalást ne tett volna rá valamelyik levelében – Ka-

zinczyhoz hasonlóan ő is előszeretettel dokumentálta, hogy mit csinál, ráadásul gondoskodott is arról, hogy lehetőleg fennmaradjanak ezek a dokumentumok.

Hasonló meggondolásból elvethető az is, hogy esetleg valaki más juttatta el a kéziratot Bölönihez tisztázás céljából, mivel ez egyúttal azt is jelentené, hogy az *Erdélyi Muzéumba* szánta az illető a fordítást, aminek szintén lenne valami nyoma Döbrentei kiterjedt levelezésében. (Jellemző, hogy 1816-ban, amikor Kazinczy e Schiller-tanulmányra hivatkozik, nem említi, hogy tudna egy elkészült vagy készülő fordításról.) Mindazonáltal teljesen nem lehet elvetni ezt a lehetőséget sem, mivel az MsU 785/E jelzet alatt található „Könyvek Kiadásáról való Jegyzés” alapján Bölöni ismeretségi köre érdeklődött Schiller kisebb prózai művei iránt is. Sajnos csak az 1818. december 1-e utáni kölcsönzési napló maradt fenn, de ez alapján szóba jöhet Szacsvai Zsigmond, Míró [György]¹⁹ (1819.), Koch [Imre] (1824.), egy pontosabban nem azonosítható Sternthal (1825.) és Körmöczy [József] is (1826.) Közülük „Koch Ur” a két kötetbe kötött prózai munkák második kötetét kölcsönözte, amelyben az érintett tanulmány található.²⁰

Azonban a konkrét utalás hiányában is valószínűsíthető Bölöni szerzősége. Közvetetten bizonyítja ezt, hogy ő a rávonatkozó anyag nagy részét megsemmisítette,²¹ ami esetleg magyarázatul szolgál – figyelembe véve visszahúzódó természetét is –, hogy miért nincs egyetlen utalás sem e fordítás elkészültére. A külső érvek mellett azonban a kézirat jellegzetességei is valószínűsítik Bölöni szerzőségét:

A kézirat az íráskép alapján egyhuzamban készült. A lapok sűrűn teleírtak, ezért más nem tud belejavítani, tehát a kézirat nem szerkesztői példány. A kézirat javításai (áthúzások, betoldások) a leírással egy időben készültek, mialatt az eredeti szöveg is a leíró előtt állt. Erre utal például a 71r. oldalon található javítás: „Ha egy csinált virágnak a természetességet a leg <nagyobb tökélettel>²² tökéletesebb csalatással meglehetne adni...”. Az eredetiben ugyanis ez áll: „Könnte man einer gemachten Blume den Schein der Natur mit der vollkommensten Täuschung geben...”.

Ugyanígy a 71v. oldalon található következő javítás is túlmutat egy puszta másolási hibán: „s ezen sentimentális ízlés <kor> egyetemisége időkorunkban, melly{et} kivált bizonyos írások <érzékeny útazások> megjelenése ot{a} érzékeny útazásokba...”. A német szöveg ugyanis a következő: „und die Allgemeinheit dieses sentimentalischen Geschmacks zu unsern Zeiten, welcher sich, besonders seit der Erscheinung gewisser schriften, in empfindsamen Reisen...”. Ráadásul ez utóbbi esetben a Bölöni birtokában lévő kiadásban a *besonders* és a *seit* között van az oldalváltás, ami egy rövid pillanatra befolyásolhatja a mondat szerkezetének helyes értelmezését.

A 75v. oldalon az egyik mondatban áthúzza a *Rosszainak* kifejezést és fölé írja az *alkalmatlanságainak*-ot: „a cultura minden <Rosszainak> alkalmatlanságainak szabad Resignatioval kell alája vetned magad”. Az eredeti-

ben itt az *Übeln* áll. A módosítást tehát a német szöveg nem indokolja. A mondat folytatása azonban magyarázatot ad: „csak a Roszra panaszkodj”. Itt Schillernél a *Böse* található. A fordító tehát ahogy haladt tovább a szövegben, úgy javította a mondat korábbi részletét, elkerülendő egy ismétlést. Ezt a magyarázatot erősíti az is, hogy az *Übel*-t egyébként *Rosz*-nak fordítja (89v. kétszer is).

A fordításban végig a szatíra szóalakat használja a fordító. Az e kötetben található német irodalomtörténeti áttekintésben Bölöni szintén *szatíra*ként adja vissza a német Satyrét, amit Döbrentei ott következetesen *gunyolás*ra javított. Hasonlóképp az *idylliumot pásztori dalra*, az *éneket* pedig *dalra* javította. E másik két példa is Döbrentei ellen (és Bölöni mellett) szól, mivel a Schiller-tanulmányban mind a „Lied”-et, mind a „Gesang”-ot énekként adja vissza a fordító (l. 77r., 83r., 94v.), a dalt pedig soha nem használja a műfaj jelöléseként, még az idill esetében sem. A tanulmány elején a német „Idylle”-t idylliumként (76r., 83r.), később idyllként (83v., 89r., 89v., 91r. stb.), a „Hirten-, Schäferidylle”-t pedig pásztori idyllként (90r., 90v.) adja vissza.

A felhozott érvek leginkább következtetések, azonban elegendőek ahhoz, hogy újabb adatok felbukkanásáig Bölönit tartsuk a tanulmány fordítójának.

A FORDÍTÁSRÓL

Schiller tanulmányának két kidolgozása ismert. Az első a *Horenben* jelent meg 1795–1796-ban. Az átdolgozás pedig 1800-ban, a kisebb prózai írások második kötetében. A későbbi kiadások rendszerint a második változatot követik. A Bölöni tulajdonában lévő bécsi kiadás a tartalomjegyzék szerint az érintett tanulmányt a *Horen*ből közli, de már az időpont hibás megadása is jelzi (*Aus den Horen. 1797*) – amit szövegváltozatok összevetése ugyancsak igazol –, hogy nem az első változat jelent meg.

Schiller tanulmányát nem fordította le teljesen Bölöni. Legszenbetűnőbb változtatás, hogy a lábjegyzetek közül egyedül az idézett versek lelőhelyére vonatkozó rövid utalásokat hagyta meg. Azok a hosszabb jegyzetek viszont, amelyekben Schiller pontosítja egyes állításait, Kantot idézi igazolásul vagy éppen vitázik valakivel, kimaradtak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyszerűen tudomást sem vett volna róluk.

A 71r. oldalon található harmadik bekezdés egyik mondatához egy magyarázatnak kellene járulni („... annak felfedezése, hogy ez utánozás, a szóban lévő érzést egészen elenyésztetné”), amelyben a főszövegben soroltakhoz hasonló további példák sorakoznak. Itt Schiller *Az ítélőerő kritikájá*-nak *Das Kapitel vom intellektuellen Interesse am Schönen* című fejezetére hivatkozik. Majd így folytatódik a magyar szöveg: „Láttuk tehát, hogy ezen interessze a természet iránt...” (uo.) A német szövegben az „ezen interessze” kifejezés helyett a „diese Art des Wohlgefallens” áll. A kanti terminológiá-

ban gondolkodva a behelyettesítés természetes. Kézenfekvő volna feltételezni, hogy Bölöni itt egyszerűen a lábjegyzet utalását vitte föl, az azonban a tudatosság mellett szól, hogy ennek révén egyszerűbb alak került a főszövegbe, mégpedig helyesen, mivel nemcsak magát a *Wohlgefallen*-t csejrelte ki az *interesszé*vel, hanem a teljes *diese Art des Wohlgefallens* kifejezést. (Verseghy 1820-ban készült mesterszókönyve is – Schmid Kant-szótárának²³ fordítása – az adnotus [tetszés, Wohlgefallen] és az adnotus rationis [észtetszés, Interesse] címszavak alatt hozza e fogalompárt.)

A következő példa szintén a lábjegyzetek kezelésére vonatkozik: a tanulmány 87r. oldalán Schiller egyetért azzal, hogy Németországban immár „ki gunyolni kezdték” az érzékenykedés és pityergés műveit, bár a közönségnek a „tréfás, szívetlen lelketlen szatíra iránt (Blumauer)” mutatott hajlandósága jelzi, hogy ez nem tiszta alapról származik. Bölöni zárójeles közbevetése egy hosszabb lábjegyzet összefoglalása:

Man soll zwar gewissen Lesern ihr dürftiges Vergnügen nicht verkümmern, und was geht es zuletzt die Kritik an, wenn es Leute gibt, die sich an dem schmutzigen Witz des Herrn Blumauer erbauen und erlustigen können. Aber die Kunstrichter wenigstens sollten sich enthalten, mit einer gewissen Achtung von Produkten zu sprechen, deren Existenz dem guten Geschmack billig ein Geheimnis bleiben sollte. Zwar ist weder Talent noch Laune darin zu verkennen, aber desto mehr ist zu beklagen, daß beides nicht mehr gereinigt ist. Ich sage nichts von unsern deutschen Komödien; die Dichter malen die Zeit, in der sie leben.

Bölöni a lábjegyzetből kiemelte a leglényegesebb információt, hogy t.i. Blumauer írta azokat a „tréfás, szívetlen lelketlen szatíra”-kat, a többit viszont, mely nem tesz hozzá semmi újat, elhagyja.

A többi lábjegyzet azonban nem járt ilyen „szerencsésen”. Ennek magyarázata részben az lehet, hogy Schiller jegyzetei gyakran igencsak hosszúra sikeredtek; figyelmen kívül hagyásuk következménye viszont az, hogy az eredeti tanulmány értelmezése szempontjából jónéhány fontos kiegészítés nem került bele a fordításba. A 79v. oldalon viszont azzal, hogy kimaradt egy lábjegyzet, a Schiller-tanulmány romantikus történetfelfogás szerinti elemzését teszi lehetővé:

Es ist vielleicht nicht überflüssig zu erinnern, daß, wenn hier die neue Dichter den alten entgegengesetzt werden, nicht sowohl der Unterschied der Zeit als der Unterschied der Manier zu verstehen ist. Wir haben auch in neuern, ja sogar in neuesten Zeiten naive Dichtungen in alle Klassen, wengleich nicht mehr ganz reiner Art, und unter den alten lateinischen, ja selbst griechischen Dichtern fehlt es nicht an sentimentalischen. Nicht nur in demselben Dichter, auch in demselben Werke trifft man häufig beide Gattungen vereinigt an; wie z. B. in »Werthers Leiden«, und dergleichen Produkte werden immer den größern Effekt machen.

A fordítás értékelésekor figyelembe kell venni azonban azt is, hogy Bölöni megpróbálta visszaadni a német eredeti fogalmi nyelvzetét: ügyelt

arra, hogy a kulcsfogalmakat lehetőleg ugyanúgy fordítsa, még akkor is, ha közülök igen sokat latinul volt kénytelen visszaadni (gleichgültig – adiaphora, gleichgültig; Begriff – conceptus, megfogat; Aufgabe – probléma). Emiatt többször kiteszi az eredeti kifejezést is: „A valóságos (wirkliche) természetet t.i; de ettől a való (wahre) természetet, melly a naív költemény subjectuma, nem <sz> lehet elég gondosan megkülömböztetni.” (93r.)

Bölni bátran használt nyelvújítási szavakat is, mint éldelem [genießen – Genuß] (pl. 85v., 91v.), vagy egyaránylat, fontarány [Gleichgewicht] (76r., 91v.). Ugyanígy újítás az egyetemiség [Allgemeinheit] (71v.) és a rémzet [Ahnung, nem adparentia] (102r.). A bonyál [stéckeln, a szótárban einwickeln] pedig a TESz-ben jelölt 1840-nél korábbi előfordulás.

A fordítói teljesítmény értékelésekor azonban meg kell azt is jegyezni, hogy gyakran döcögnek a mondatok, mert a fordító híven tartja magát a német szöveghez, nem ritkán még a szavak rendjén és a vonzatokon is alig változtat. Hasonlóképp a szöveg érthetőségét veszélyezteti, hogy (talán a fordítás kidolgozatlansága miatt is) egyes helyeken Bölni pont az ellenkezőjét írta le, mint amit kellett volna. Így nála *legérzékenyebbek* van (71v.), a német szövegben viszont a *Gefühllosesten* áll. A 73r. oldalon pedig: „Kinevetjük ötet, de még sem becsüljük érte.” mondat adja vissza a következő német eredetitt: „Wir lachen ihn aus, aber können uns doch nicht erwehren, ihn deswegen hochzuschätzen.”

A SZÖVEGGONDOZÁSRÓL

A kéziratot egyik kolozsvári kutatóútamom találtam 1998-ban. Az első átiratot róla megegyezésünk alapján Szabó Levente készítette. Az első néhány oldal azután az általa készített változatban jelent meg a szerkesztésében megjelent *Magyar romantika* című kiadványban.²⁴ Az átiratot Szabó Levente rendelkezésemre bocsátotta, amit ezúton is köszönök. Ezt egy újabb kutatóút alkalmával összevettem a Kolozsváron található eredetivel, és elkészítettem a szöveg kritikai igényű sajtó alá rendezését.²⁵ Olvasatom lényeges pontokban tér el az övétől.

Szabó	Labádi	Schiller
ézelmünk s értésünk ²⁶	értelmünk s ízlésünk	unsern Verstand oder Geschmack
térállások, a merő [...] iránt	sétálások a mező [...] iránt	für Spaziergänge, für das Land
bizonyos írások megjeleneése	bizonyos írások megjeleneése ot{a}	seit der Erscheinung gewisser Schriften
Az ézelem s ész ezen ellenkező ítélete	Az értelem s ész ezen ellenkező ítélete	Widerspruch zwischen dem Urteile der Vernunft und des Verstandes

A FORDÍTÁS JELENTŐSÉGÉRŐL

Schiller tanulmányát immár több évtizede felhasználja a magyar irodalomtörténet-írás a korszak kutatásában.²⁷ Az utóbbi időben azonban a Berzsenyi- és Kölcsey-kutatás mellett általánosabb jelentőségre tett szert mind az irodalmi érzékenység,²⁸ mind a felvilágosodás és a reformkor (1772–1848) egészének²⁹ értelmezésében. A kutatásoknak természetesen új lökést adhat e fordítás, mivel a Schiller-recepció eddig elsősorban a versek és a drámák magyar utóéletét vizsgálta.³⁰

A schilleri tipológia revelatív hatását Magyarországon lényegében csak az 1810-es évektől lehet nyomon követni, jóllehet korábról is vannak olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy magyar literátorok is ismerik a munkát. Kazinczy 1802. februári levelében Nagy Gábortól több könyvet kér kölcsön, köztük „Schillers pros. Werke III. Tom.”, amelyet az a följegyzés szerint 1802. március 4-én el is küldött neki.³¹ Ez ugyan még csak a kiadás ismeretét bizonyítja, de másfél évvel későbbi levelében arról tudósítja Kazinczy Nagyt, hogy küldi vissza „A’ Schiller 2dik darabját”, amelyben a tanulmány megjelent.³² Schiller tanulmányának felhasználásáról (legalábbis annak kísérletéről) tanúskodik Kis János 1808. decemberi levele. Ebben küldi el beszámolóját Kazinczynak a *Magyar Tárház* tervezetéről: „Elöljáró besől: „Elöljáró besmentet kellene fordítani és az első darab homlokára azon czim alatt: Elöl beszéd gyanánt nyomtatatni, a’ mellybe Schiller über Naive und Sentimentale Dichtkunst [!] azt fejtegeti, mi a’ költés előzménye.”³³ Végül azonban mégsem Lakos javaslatát fogadja el Kis János – az ő szavait idézi Kazinczynak – mivel a széphalmi mester válaszlevelében mást javasolt:³⁴

A’ mi kedves Lakosunk igen szép tanácsot ad az *Előszóra* nézve. (Én Schillernek azt a’ munkáját az ő Thaliájából ismerem.³⁵ [...]). – De ám-bár szép a’ tanács, én nem javaslom elfogadását. Schillernek az a’ munkája nem egészen illik Előszóul olly munka elébe, mellynek tárgya m i n d e n , n e m c s a k p o e z i s .

Hiába vannak szórványos utalások az értekezés ismeretére az 1810-es évek előttről – ha Lakos, a katona forgatta, feltehetően az irodalom iránt érdeklődők közül többen is ismerték –, mégsem jelenti, hogy az irodalomértés kategóriájává vált volna. Jelentős hatással csak 1810 után számolhatunk. Ennek oka részint az a korábban már ismertetett adat, hogy Bécsben ekkor jelent meg Schiller műveinek kiadása, amely igen elterjedt volt Magyarországon, részben pedig az, hogy addigra eljutottak hozzánk is azok az esztétikai kompendiumok, amelyek már hasonlítják Schiller elméletét. Jellemző ebből a szempontból, hogy Szemere Pál 1809. március 9-i levelében hosszan idézi Eberhard esztétikáját, amely egyértelműen az *Über naive und sentimentalische Dichtung* hatása alatt áll. Szemerét befolyásolta még a pesti esztétika tanszéken oktató Schedius is, aki 1809-ben Engel mellett „leginkább Schiller írásait” ajánlotta.³⁶ Szemerének Kazinczyhoz írt 1810. április

27-i levele pedig igazolja, hogy megfogadta az ajánlást: Berzsenyit (és Daykát) már ekkor szentimentális költőnek tartotta.³⁷

A hatás aztán továbbgyűrűzik, az 1810 körül még inkább franciás műveltségű Kölcsey az ő ösztönzésére ismerkedik meg behatóbban a német kultúrával.³⁸ A Döbrenteivel való levélváltás idején pedig már egyértelműen kimutatható nála Schiller esztétikai nézeteinek hatása.³⁹ Erdélyben nevelősködő levelezőpartnere is, amint a korábbi közölt idézetek bizonyítják, jól tudja kezelni a naiv és szentimentális tipológiáját.

Kazinczy számára is – jóllehet egyértelműen ismerte 1810 előtt is a naiv és szentimentális költészetéről szóló tanulmányt – jelentőséget csak 1816-ban nyert Schiller műve. Ekkor szerzi be (talán újra) Dessewffy József révén „Schillers kleine Schriften”-jét.⁴⁰ Ebben az évben már idéz is Horváth Endréhez írt levelében *A naiv és szentimentális költészetéről*-ből.⁴¹ 1817-ben pedig felkapja Szemere egyik passzusát, aki az *Erdélyi levelek* első két változatának összevetése után írja Kazinczynak: „a tónban mint van ott a sentimentál és naiv összeolvastva!”⁴² Kazinczy még aznap beszámol e lelkes véleményről Kis Jánosnak és Döbrenteinek. Utóbbinak egy magyarázó közbevetéssel bővítve: „(Schillernek apró írásaiban egygy Dissertatio magyarázza e’ két szót.)”⁴³

Nem célokom részletesen elemezni a schilleri tipológia elterjedését és használatát, ezért e helyütt mellőzöm az 1810-es évek még számbajelölhető nagy jelentőségű tanulmányait, vitáját.⁴⁴ Elég arra felhívni a figyelmet, hogy már az 1810-es évek második felében a romantika felől kezdik értelmezni, azaz történetfilozófiai keretbe ültetik az ellentétpárt. Legjobb példa erre Teleki József 1818-ban megjelent értekezése *A régi és az új költés különbségeiről*.⁴⁵ (A különbség persze eleinte árnyalatnyi, ezért is hihette Berzsenyi, hogy Kölcsey rosszul kivonatolta Schillert.⁴⁶)

Böloni Farkas fordításának jelentőségét talán éppen az adja, hogy egyrészt megragadhatóvá teszi a filozófiai igényű fogalmi nyelv magyarításának lehetőségeit, s ezzel szoros összefüggésben megfigyelhetővé válnak egy később is nagyhatású kritikai kategória⁴⁷ beépülését kísérő problémák.

Jegyzetek

¹ *The Manuscripts of the Unitarian College of Chuj/Kolozsvár in the Library of Academy in Chuj-Napoca*, I-II., compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997. (*Manuscripts*)

² *Erdélyi Muzéum* VII. füzet, 21–79, az idézetek: 28, 29.

³ *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten* von J. G. EICHHORN, Band I–VI, Göttingen bey Vandenhock und Ruprecht, 1805–1811. (A 3., 5. és 9. sz. fordítások a IV. könyv egy-egy fejezetét tartalmazzák.)

⁴ *Manuscripts*, I., 263.; JAKAB Elek, *Böloni Farkas Sándor és kora*, in *Keresztény Magvető*, V. kötet (1870), 4. füzet, 241–334. Jakab az 1820 [1819] előtti időszakot az eredeti művek idejének nevezi, utána (1819–1832) következik a fordítások ideje.

⁵ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1815. november 15., in KAZINCZY Ferenc *összes művei. Harmadik osztály. Levelek*, I–XXI. kötet. s.a.r. VÁCZY János, Budapest, 1890–1911, XIII., 3043. sz. (KazLcv)

⁶ DÖBRENTÉI Gábor, *A Francia Nyelv kimívelése' története, s Prozaikusi Munkájának meg-vizsgálása*, in *Erdélyi Muzéum*, V. kötet, Pest, 1816., 3–69. A rendelkezésre álló adatok alapján nem kizárt, hogy ő fordította, hiszen a III. kötetben az ő neve alatt jelent meg a német prózára vonatkozó részlet: DÖBRENTÉI Gábor, *A német próza története*, in *Erdélyi Muzéum*, III. kötet, Pest, 1815., 46–94.

⁷ DÖBRENTÉI Gábor, *Előbeszéd*, in *Erdélyi Muzéum*, X. kötet, Pest, 1818., 5–15.

⁸ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magya irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 315. (CSETRI, 1990.)

⁹ DÖBRENTÉI Gábor, *Előbeszéd*, in *Erdélyi Muzéum*, X. kötet, Pest, 1818., 5–15.

¹⁰ Döbrentei Gábor Bölöni Farkas Sándornak, 1821. augusztus 20., in JANCSÓ Elemér, *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*, in *Keresztény Magvető*, 1943/2, 86–95; 1943/3, 131–137; 1943/4–5, 192–207; 1944/1, 37–49; 1944/2, 90–103.

¹¹ Lásd JAKAB id. művét. A többi kézirat keletkezéséről nincsenek információim.

¹² Lásd CSETRI, 1990, 297.

¹³ Friedrich SCHILLERS *sämtliche Werke*, Anton Doll, Wien, 1810. Az *Über naive und sentimentalische Dichtung* című tanulmány az összkiadás 18. kötetében a *Kleinere prosaische Schriften*, Viertel Theil 123–250. oldalán jelent meg.

¹⁴ Lásd MsU 785. A kötet jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban U 57177 jelzet alatt található.

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, 1815. november 6., in *KazLev.* XIII., 3035. sz.

¹⁶ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1812. május 28., in *KazLev.* XI., 2236. sz.

¹⁷ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1813. szeptember 13., in *KazLev.* XI., 2515. sz.

¹⁸ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1816. április 8., in *KazLev.* XIV., 2236. sz.

¹⁹ A szögletes [] zárójel itt azt jelzi, hogy nem biztos a kiegészítés.

²⁰ A többiekénél nem mindig állapítható meg, melyik kötetet kölcsönözték.

²¹ Lásd JAKAB id. művét.

²² Csúcsos < > zárójel jelöli a kézirat javításait; { } között javítom a kézirat sérülései miatt általam kikövetkeztett betűket.

²³ [VERSEGHY Ferenc] *Lexicon Terminorum Technicorum azaz Tudományos Mesterszókönyv*, Buda, 1826, 12–13.; C. Chr. E. SCHMID, *Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der Kantischen Schriften*, Jena, 1795.; Lásd még GÁLDI László, *A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 366–377.; továbbá: HORVÁTH Constantin, *Az „Egyházi értekezések és tudósítások” története. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése*, Veszprém, 1937.

²⁴ *Magyar romantika. I. Teória és kritikai praxis*, vál., bev., jegyz. SZABÓ Levente, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2000, 51–54.

²⁵ Megjelenése a közeljövőben várható.

²⁶ A példákat Szabó kiadásából hozom.

²⁷ SZAUDER József, *Géniusz száll... = Uő.*, *A romantika útján*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. (SZAUDER, 1961.); CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. (CSETRI, 1986.)

²⁸ DEBRECZENI Attila, *Csokonai az újrakezdések költője*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1993.; DEBRECZENI Attila, *Az érzékenység eszmétörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában*, in *Folytonosság vagy fordulat?*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.; DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, in *It*, 1999/1, 12–29.

²⁹ Richard ACZEL, *National Character and European Identity in Hungarian Literature 1772–1848*, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1996.

³⁰ Általános áttekintés, további szakirodalommal a versekre és a drámákra helyezve a hangsúlyt: FRIED István, *A magyar neoklasszicizmus válaszüttjai (Szempontok a magyar Schiller-recepció kérdéséhez)*, in *It*, 1987–1988/3, 71–79.

³¹ Kazinczy Ferenc Nagy Gáborhoz, 1802. február 28., in KazLev. II., 511. sz.

³² Kazinczy Ferenc Nagy Gáborhoz, 1803. szeptember 15., in KazLev. III., 619. sz.

³³ Kis János Kazinczy Ferencnek, 1808. december 17., in KazLev. VI., 1386. sz.

³⁴ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1808. december 30., in KazLev. VI., 1392. sz.

³⁵ Kazinczyt bizonyára emlékezete csalta meg. A (*Neue*) *Thalia* 1795-ben megszünt. Ugyanebben az évben indult viszont a *Horen*, amelyben a tanulmány több részletben megjelent.

³⁶ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1809. március 9., in Szemerei SZEMERE Pál *munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, Budapest, Franklin-Társulat, III. kötet, 8–9. Utal rá FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 51. (FENYŐ, 1976.)

³⁷ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek. 1810. április 27., in KazLev. VII., 1726. sz.

³⁸ Erre Waldapfel hívta fel a figyelmet: WALDAPFEL József, *Berzsenyi megítélésének történetéhez*, in *ItK*, 1936, 348–358., 446–456. Az adott helyen Szemere 1810. április 27-i levelére hivatkozik.

³⁹ SZAUDER, 1961, 224–247, kül. 234–235.; CSETRI, 1990, 228–239.

⁴⁰ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1816. január 6., in KazLev. XIII., 3038. sz. Dessewffy egy hónappal későbbi levele tudósít arról, hogy teljesítette a kérést: Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1816. február 13., in KazLev. XIII., 3130. sz.

⁴¹ Kazinczy Ferenc Horváth Endrének, 1816. június 8–9., in KazLev. XIV., 3228. sz.

⁴² Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1817. május 6., in SZEMERE, id. mű, 159.

⁴³ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1817. május 6., in KazLev. XV., 3426. sz.

⁴⁴ Az egyik legalaposabb elemzés: CSETRI Lajos, *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával* = *ItK*, 1983/5, 463–481. (CSETRI, 1983.) Lásd még CSETRI, 1986, 337–354, 376–390.; CSETRI, 1990, 332–361.; SZAUDER, 1961, 224–247.; FENYŐ, 1976, 219–288. alapvető írásait.

⁴⁵ T[ELEKI]. J[ózsef], *A régi és az új költés különbségeiről*, in *Tudományos Gyűjtemény*, 1818, II., 48–73.

⁴⁶ Berzsenyi és Kölcsey vitája kapcsán Csetri elemzte a jelenséget: CSETRI, 1983.

⁴⁷ A 19. század közepe kritikáinak schilleri háttéréről: MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”. *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Osiris, Budapest, 2000, 35–39.

LABÁDI GERGELY

GEDŐ JÓZSEF ÉS AZ IRODALOM

Kiegészítések az életrajzhoz¹

Tanulmányom egy hosszabb munka része, amelyben Gedő József kéziratok hagyatékának² irodalom- és kritikátörténeti szempontú feldolgozását kísérem meg. Jelen dolgozat célja az előmunkálatok elvégzése, azaz egy lehetséges értelmezési keret kidolgozása. Először a Gedő Józsefről szóló szakirodalom (lényegében életrajzi összefoglalók) állításait összegzem, majd a következő részben az életrajzból kimaradt adatokat ismertetem. A harmadik fejezetben a megismert adatokat próbálom a kor szociális struktúráinak rendszerébe beilleszteni a dilettantizmus megítélésének változását segítségül